

השתתפות: הדרך שלך להשפיע

ארזה צ'רצ'מן ואלישבע סדן (עורכות)
תל אביב: קו אדום-הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2003. 303 עמודים.

בחנית הדמוקרטיה בישראל בעת האחרונה משקפת תמונת מצב דואלית. מחד גיסא, מגזרים רבים נכנסים לזירה הפוליטית ומקיימים מאבק מתמיד על הגדרת הזהות הקולקטיבית של החברה הישראלית (כשלעצמו זהו מדד המשקף התעצמות של הדמוקרטיה), ומאידך גיסא, שאלות הקשורות בזהות לאומית, דת וחברה, ומדיניות רווחה, עולות לדיון כאשר כל קבוצה נוטה להאמין כי רק בידה האמת הצרופה. המתנגדים נתפסים במקרים רבים כאויבים, ולא אחת יש ניסיון לערער את הלגיטימיות של האחר להשתתף בתהליכי קבלת החלטות ולהשפיע (איזנשטאדט, 2003; אריאן ונחמיאס, 2003).

במציאות ישראלית זו יש משהו חשוב ומאתגר בספר המוקדש לחשיפה של דרכים לגיטימיות להשתתפות ולהשפעה. בעבר נכתבו בעברית כמה מאמרים וחברות על שיתוף (ופחות על השתתפות), אך זהו ספר ראשון מסוגו בנושא זה בעברית.

נוסף על רעיון הדמוקרטיה המשולב בספר, ההשתתפות נותנת ביטוי לרעיונות של חברה אזרחית, של קהילתיות, של העצמה ושל תקשורת דילברטיבית (deliberative communication). זאת ועוד, השתתפות מתחייבת גם בתהליכי הפרטה המאופיינים בהפחתה של מעורבות ממשלתית. האזרחים מצופים עתה לקחת אחריות וחלק פעיל יותר בנושאים הקשורים לתנאי חייהם. הצורך של הקבוצות החלשות בחברה להשתתף בתהליכי קבלת החלטות ולהשפיע בהקשר זה בולט בייחוד, שכן החלופות לצריכה של שירותים פרטיים יקרים בתהליך זה של הפרטה אינן זמינות בעבורן.

פרופ' ארזה צ'רצ'מן, פסיכולוגית סביבתית מהפקולטה לארכיטקטורה ותכנון ערים בטכניון, וד"ר אלישבע סדן, עובדת סוציאלית קהילתית, שופכות אור על היבטים מגוונים בתחום ההשתתפות. הן נאמנות לניסיון הרב שרכשו באקדמיה ובשדה, ומביאות בדרך רפלקטיבית ידע מקצועי-תיאורטי וידע התנסותי. אמנם הספר נשען במידה רבה על ידע שהתפתח בתחומי העיסוק של העורכות, אך גם כותבי הפרקים המעורים היטב בהיבטים עיוניים ופרקטים תורמים לידע משדות נוספים: גיאוגרפיה, מדע המדינה, משפטים, ייעוץ ארגוני וחינוך.

במקום הקדמה העורכות פותחות בפרק "רוח הדברים" התורם במידה רבה לקבלת תמונה כללית על חשיבות ההשתתפות ולהבהרת המושג ומרכיביו. המשכו של הספר נחלק לשני חלקים - החלק הראשון תיאורטי והחלק השני פרקטי. למרות המיקוד, כל חלק שוזר גם הלכה וגם מעשה.

הפרק הראשון, "דמוקרטיה ייצוגית; דמוקרטיה משתתפת" דן באחת משאלות היסוד הקשורות בצורך להרחיב את מעגל המשתתפים (דמוקרטיה משתתפת) ובצורך ביעילות הפעולה השלטונית (דמוקרטיה ייצוגית). הפרק מתאר, משווה ומנתח היטב את היתרונות ואת החסרונות של כל גישה.

שני הפרקים הבאים, "חופש המידע: תנאי הכרחי לשיתוף הציבור" ו"שיתוף הציבור בתכנון: היבטים משפטיים" מתמקדים בהיבטים חוקיים של השיתוף. הם מצליחים לשכנע כי גם רמה נמוכה כביכול של השתתפות, הקשורה בזכות האזרח לדעת, שאין בה השפעה ישירה על שינוי בארגונים נחוצה הן כמטרה בפני עצמה והן כבסיס ראשוני להשפעה.

הפרק הרביעי, "שותפות קהילתית: היבטים בקבלת החלטות בקיבוץ", מביא את סיפור ההשתתפות בקיבוץ יב. למרות המיקוד בקיבוץ אחד, הפרק מספק פרספקטיבה רחבה על ניגודים ועל דיאלקטיקה בהשתתפות - השתתפות אקטיבית ופסיבית, השתתפות אינדיבידואלית וקולקטיבית, ובתוך כך הוא משלב סוגיות של שוויון וחירות.

הפרק המסכם את החלק הראשון, "העצמה ושותפות - טרמינולוגיה מתעתעת" מנסה "לעשות סדר" בבלבול שקיים לעתים בין "העצמה" ל"השתתפות", ואף יותר מכך, הוא מאפשר לאנשי מקצוע ולחברי הקהילה למקם עצמם ביחס לתהליכים אלו.

החלק השני של הספר מוקדש כאמור לפרקטיקה. העובדה שבדרך כלל לכותבים הייתה יד ורגל בסיפורי ההשתתפות תורמת לקריאה מרתקת של הפרקים. הפרק הפותח את החלק הזה - "מודל לשיתוף הציבור בתכנון העירוני בחיפה" - משרטט מודל השתתפות פרקטי המתפתח בשלבים, ומראה כיצד אזרחים יכולים להרחיב את השתתפותם ואת השפעתם למרות התנגדויות שעולות מעת לעת ולקדם ערכים של שקיפות, שוויון והוגנות בתהליך התכנון.

הפרק הבא - "ילדים מתכננים פארק ילדים" עוסק בהשתתפות בקרב ילדים. הפרק מציג פן אחר של השתתפות שאינו מקבל תמיד ביטוי ראוי ומצביע לא רק על חשיבות הנושא אלא גם חושף את יכולת יישומו.

בפרק על "שיתוף הציבור בהכנת תוכנית אב" מתוארת התפתחותן של שתי תכניות אב, במגזר הכפרי והעירוני. הדוגמאות בפיתוח התכניות ממחישות כי השתתפות אינה מודל אחיד, ומעידות על הצורך בפיתוח מודלים שונים של השתתפות בהתאם לתנאי המקום והזמן.

בפרק "בחירות שכונתיות ככלי לשיתוף תושבים" מתואר בהרחבה תהליך של בחירות שכונתיות בראש העין. הפרק מספק מידע חשוב כיצד ניתן לפתח תהליך בחירות ומראה כיצד בחירות יכולות לשמש מנוף לשינוי מבנה הכוח בעיר.

לשני הפרקים הבאים, "ועידת האזרחים בישראל" ו"ועידת האזרחים: נקודת מבט אישית" הוקצה בצדק מקום בספר. שני הפרקים נותנים ביטוי להתפתחות עדכנית ומעניינת בתחום ההשתתפות. ועידת אזרחים מבוססת על הרעיון של דמוקרטיה דילברטיבית (דיונית), וייחודה טמון בכך שההשתתפות נערכת על סמך דיון הנותן ביטוי לעמדות מגוונות, וההחלטות בה מתקבלות מתוך שיקול דעת, חשיבה ביקורתית ושילוב של ידע מקצועי והתנסותי מעמיק.

כל אחד משני הפרקים האחרונים - "השתתפות ציבורית מתנגדת: התארגנות היישובים הבלתי מוכרים בנגב" ו"הזכות להשתתף והמאבק על השתתפות" - מביא נרטיב השתתפותי ממקום אחר. הראשון, של בדווים בנגב, והשני משכונת רמות בירושלים. בניגוד לפרקים הקודמים, ובייחוד לפרקים שעסקו בוועידה אזרחית, הם מבליטים אסטרטגיה שונה של השתתפות - קונפליקט ומאבק (במסגרת החוק) במקום התמקדות בשיח ותקשורת אפקטיבית. שני התהליכים הובילו לתוצאות מועילות.

עורכות הספר מסכמות בפרק "השתתפות – מבט שני". לאחר דיון על כמה היבטים של השתתפות מתואר מודל מקיף להשתתפות. המודל מזהה מגוון רחב מאוד של מרכיבים הרלוונטיים לתיאור ולניתוח ההשתתפות, והוא תורם במידה רבה להערכה ולבקרה של פרופילים קיימים של השתתפות וגם לפיתוח אסטרטגיה חדשה להשתתפות. לדעתי, כפרק מסכם חסרות כאן יותר מסקנות ובייחוד ניתוח השוואתי מקיף יותר הנובעים מפרקי הספר. לדוגמה, האם ניתן לשלב בין הגישות השונות (כמו דמוקרטיה דילברטיבית ומאבק) וכיצד? האם ניתן להצביע על מצבים שונים המתאימים לכל אחת מהגישות המתוארות בספר? מה ניתן ללמוד מההצלחות והמגבלות?

הספר מלווה בהערות שוליים מודגשות, בעיקר של Wates (2000) הכוללות מצוות עשה ואל תעשה. ההערות מועילות ומוסיפות חיוניות. הביבליוגרפיה בעברית ובאנגלית משמשת מקור ראשוני הולם למי שרוצים להתעמק בקריאה.

לדעתי, הספר מתאים לקהל קוראים מגוון: בראש וראשונה לסטודנטים ולאנשי מקצוע, כמו עובדים קהילתיים, מתכננים חברתיים, מנהלים של שירותים חברתיים ויועצים בשירותים חברתיים, ולאחר מכן לתושבים ולאנשי ציבור נוספים.

לסיכום, אני ממליץ על קריאת הספר לא רק להעשרת הידע בתחום ההשתתפות, אלא גם כמסגרת ליישום הרעיון. העורכות הצליחו להביא יריעה רחבה של הנושא. פרקי הספר מנוסחים באופן ברור, מהנה, והם מתמצתים היטב כל אחד את הנושא בתחומם. הפרקים שבספר מתפתחים באופן לוגי ורצוף, ומביאים זה לצד זה רעיונות ישנים וחדשים. הם מבוססים על ידע שהתפתח בעולם, ומביאים לידי ביטוי בעיקר את החוויה הישראלית. העוסקים בתחום ההשתתפות ומי שרוצים לעסוק בו ימצאו בספר תחומי עניין מגוונים.

מקורות

אייזנשטדט, ש.ג. (2002). הדמוקרטיה ונפתוליה: פרדוקסים בדמוקרטיה המודרנית. תל אביב: אוניברסיטה משודרת, משרד הביטחון.
אריאן, א. ונחמיאס, ד. (2003). מדד הדמוקרטיה הישראלית 2003. ירושלים: המכון לדמוקרטיה.
Wates, N. (Ed.) (2000). The community planning handbook. London: Earthscan Publications.

ד"ר אמנון בהם
בית ספר לעבודה סוציאלית
אוניברסיטת חיפה